

У. Дз. Кніга

РЭГІЯНАЛЬНЫ І АГУЛЬНАБЕЛАРУСКІ АСПЕКТЫ ЛЕКСІКІ ЦЯСЛЯРСТВА І СТАЛЯРСТВА МАЗЫРСКА-ПРЫПЯЦКАГА ПАЛЕССЯ

Сёння досыць актуальна стаіць пытанне аб непарыўным развіцці беларускай мовы, яе культурнай ролі, пашырэнні інтарэсу да вывучэння асноўных крыніц яе ўзбагачэння. Гэта праблема ў той ці іншай меры асвятлялася і асвятляецца рознымі навукамі гуманітарнага профілю, але прыярытэт у гэтых адносінах належыць філалогіі, для якой характэрна актыўнае вывучэнне народна-гутарковага маўлення, фальклору – багатых крыніц нападнення і ўдасканалення сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Сярод дыялектных масіваў у межах Беларусі асобнае месца займае Мазырска-Прыпяцкае Палессе – тэрыторыя са старажытнай і ўстойлівай матэрыяльнай і духоўнай культурай, дзе захаваліся сляды славянскай прарадзімы або прымыкаючай да яе зоны [1].

Палессе як гістарычна-геаграфічная і этнаграфічная тэрыторыя ў басейне ракі Прыпяць вядома з даўніх часоў. Першыя звесткі пра яго зафіксаваны ў Іпацьеўскім летапісе пад 1276 годам. Асобнае месца ў межах Прыпяцкага Палесся ў тэрытарыяльных адносінах займае Мазырская зона, якая па этнічным вызначэнні належыць да беларускага ўсходняга краю [1].

Гэты край здаўна славіцца рэгіянальнай самабытнай культурай і промысламі – цяслярскімі і сталярнымі вырабамі. І гэта невыпадкова,

бо сельскія пасяленні (мнагадворныя вёскі і невялікія пасяленні) размяшчаліся на сядзібных участках па берагах рэк, яроў, балот у наступнай паслядоўнасці: хата – сенцы – стопка – павець – хлеў – адрына [2].

У цяслярскай і сталярнай вытворчасці існавалі шматлікія мясцовыя словы і словаўтваральныя мадэлі, якія істотна дапаўняюць рэгіянальныя моўны каларыт мазырскіх гаворак, што вылучаюцца ў асобную дыялектную зону паўднёва-заходняга дыялекту Беларусі [3]. Лексічная сістэма цяслярскага і сталярнага рамёстваў Мазырска-Прыпяцкай зоны Усходняга Палесся ўключае ў сябе некалькі разрадаў:

- лясная рамесніцкая сыравіна;
- назвы драўляных збудаванняў, вырабаў і іх асноўных састаўных частак і элементаў;
- назвы прылад працы для апрацоўкі драўніны;
- назвы асоб, якія ўдзельнічаюць у цяслярскай і сталярнай дзейнасці.

У якасці рамесніцкай сыравіны выкарыстоўваліся шматлікія пароды дрэў, якія служылі асноўным будаўнічым матэрыялам майстроў-саматужнікаў. Гэта *але'ха* (*альха'*, *оле'шына*), *асі'на* (*осі'на*, *осі'ніна*), *бере'за* (*беро'за*, *берэ'за*), *гра'б* (*гра'к*), *ду'б* (*ду'к*), *е'лка* (*елі'на*), *сасна'*, *хво'я*, *я'сень*.

Амаль усе названія намінацыі зафіксаваны ў старажытнарускіх пісьмовых помніках: параўн.: *ольха* [3, т. 2, с. 663], *осина* [3, т. 2, с. 718], *береза* (*брьза*) [3, т. 1, с. 67], *дубь* [3, т. 1, с. 740], *ель* [3, т. 1, с. 825], *сосна* (*сосна*) [3, т. 3, с. 468], *ясьнь* [3, т. 3, с. 1168], таксама ў старажытнабеларускай: *вольха* (*волха*) [4, вып. 4, с. 169], *береза* (*берэза*) [4, вып. 1, с. 278], *грабь* [4, вып. 7, с. 128], *дубь* [4, вып. 9, с. 96], *ель* [4, вып. 9, с. 204].

Пэралічаныя намінацыі лясной рамесніцкай сыравіны не належаць да ліку рэгіянальных (мазырска-прыпяцкіх) лексічных адзінак: яны вядомыя носьбітам усёй тэрыторыі Беларусі. Таму ўсе яны з адпаведнымі гукавымі зменамі і ўдасканаленнямі сталі здабыткам сучаснай беларускай літаратурнай мовы, прычым не толькі ў прамым, але і ў пераносным значэннях, напрыклад: *бяро'за* 'лісцёвае дрэва сямейства бярозавых з белай карой; драўніна гэтага дрэва; матэрыял' [5, т. 1, с. 442]; *д'уб* 'высокі моцны або тупы чалавек [5, т. 2, с. 205].

Сярод назваў драўляных загатоўак у даследаваным моўным рэгіёне адрозніваюцца:

неапрацаваныя загатоўкі: *бервяно'* [6, т. 1, с. 53], *дзе'раво* [6, т. 2, с. 15], *ды'ль* 'калода', польск. *dyl*, ням. *diele*; *ба'ля* 'падрыхтаваная да сплаву калода, абчасаная з чатырох бакоў' [6, т. 2, с. 49]; *кало'да*, *крэ'ж* 'калода з крохкай, але цвёрдай драўнінай' [6, т. 2, с. 907, 944]; *хл'ыст* (*хлу'ст*) 'ствол зрэзанага дрэва з неадсечанай вяршыняй, ачышчаны ад

сукоў’; польск. *chlust*; *цурба’н* (*чурба’к*, *чурба’н*) ‘кароткая калода; пустазелле без лісцяў; тупы неразумны чалавек’ [14, т. 5, с. 244];

першасна апрацаваныя матэрыялы: *апо’лак* (*опі’лок*, *опо’лок*) ‘крайняя дошка пасля падоўжанай распілоўкі бярвенняў’, *безыме’нка* ‘дошка, таўсцейшая за шалёўку’ [6, т. 3, с. 260], *дубельча’к* ‘брус, абчасаны з чатырох бакоў’ [6, т. 2, с. 43], *ты’мбер* (*ты’нбра*, *ты’нбрына*) ‘чатырохмятровая абчасаная сасновая калода’ [6, т. 5, с. 169]; *шве’ля* ‘брус’, ням. *bchweller*; *палаві’нка* ‘палавіна распілаванага ўздоўж бервяна’ [6, т. 5, с. 234].

Некаторыя з даследаваных намінацый, што абазначаюць неапрацаваныя і першасна апрацаваныя драўляныя загатоўкі, адносяцца да ліку вузкарэгіянальных мазырска-прыпяцкіх лексічных адзінак (*ба’ля*, *безыме’нка*, *дубельча’к*, *ты’мбер*) і, наадварот, бытуюць за межамі разглядаемага рэгіёна: у заходняй частцы паўднёва-заходніх беларускіх гаворак: *кало’да* (*коло’да*, *куло’да*), *опі’лец* (*опо’лок*, *хлу’ст*) [7]; у сярэдне-беларускіх гаворках: *аполкі* [7, с. 15].

Пэўная частка слоў гэтага лексіка-тэматычнага разраду без асаблівых унутраных змен увайшла ў склад сучаснай беларускай літаратурнай мовы з захаваннем першапачатковых значэнняў і пераноснага ўжывання, напрыклад: *цурба’н* ‘абрубак дрэва; кароткае бервяно; тупы, неразумны чалавек’ [5, т. 5, с. 254].

У ходзе даследаванняў высветлілася, што адна група слоў гэтага аб’яднання не стала прадуктыўнай у народна-гутарковай мове Мазырска-Прыпяцкага рэгіёна (*дубельча’к*, *ты’мбер*), другая выяўляе роднасныя сувязі сярод іншых часцін мовы:

назоўнікаў: *дзерэўля’нка* ‘кавалак дрэва’; *колода’к* ‘нож з драўлянай ручкай’;

прыметнікаў: *дзерэўля’ны* ‘драўляны’, *падкало’дны* ‘каварны чалавек’;

дзеясловаў: *дзеравяне’ць* ‘моцна мерзнуць, паміраць’;

прыслоўяў: *дзе’равом* ‘станавіцца непрытомным’; *кало’дкай* ‘без руху’;

дзеепрыслоўяў: *адзеравяне’ўшы* ‘застылы’.

Даследаваная серыя назваў збудаванняў, вырабаў і іх асноўных частак паказвае на іх даўнюю гісторыю, шырокую лінгвагеаграфію, развітую семантыку, суадносіны з іншымі часцінамі мовамі: *буды’нак* ‘жыллё для чалавека’; старабел. *будынокъ* (*будынекъ*) ‘памяшканне; тое ж, што і збудаванне’ [4, вып. 2, с. 241]; *дамо’ўка* ‘будынак; простая чатырохвугольная труна’; *дом* ‘будынак; памяшканне разам з гаспадаркай’; старарус. *домъ* ‘жыллё, будынак; гаспадарка, дамашняе ўладкаванне; сям’я, дамашнія; маёнтак, маёмасць; храм, царква’ [3, т. 1, с. 699]; старабел. *домъ* ‘дом, хата, будынак для жылля; сядзіба, сталае месца жыхарства; гаспадарка, установа; сям’я, род’ [4, вып. 8, с. 290]; *вало’ўнік* ‘валоўня, старабел. *воловня* [4, вып. 4, с. 138]; *кароў’нік* ‘хлеў для кароў’; *кату’х*

‘невялікі хлеў для дробнай хатняй жывёлы’; *свіно’шнік* (*свіну’шнік*, *свіню’шнік*) ‘хлеў для свіней’ [8, 321]; *анба’р* ‘памяшканне для складзіравання зерня’, старарус. *онбарь* ‘памяшканне для складзіравання зерневага хлеба’ [3, т. 2, с. 672]; *гумно’* ‘вялікае гаспадарчае памяшканне для захоўвання кармоў, сельскагаспадарчых прылад працы або месца, дзе знаходзіцца хатняя жывёла’, старарус. *гумно’* [3, т. 1, с. 609]; *клу’ня* ‘ток, гумно; непаваротлівая тоўстая жанчына’, літ. *kluonos* ‘ток, гумно’, лат. *kluons* ‘тое ж’ [9, т. 7, с. 180].

Названыя лексічныя адзінкі не адносяцца да ліку лакальных, яны вядомы іншым тэрытарыяльным аб’яднанням Беларусі. Многія з іх без істотных унутрыструктурных змен увайшлі ў састаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы, яны захавалі першапачатковыя паняцці або пашырылі іх за кошт пераноснага ўжывання: параўн.: *адры’на* ‘халоднае памяшканне, дзе захоўваецца корм, а таксама сельскагаспадарчыя прылады працы, пуны’ [5, т. 1, с. 174]; *стадола* ‘канюшня на заезным двары; вялікі хлеў; пра вялікае няўтульнае недобраўпарадкаванае памяшканне, жыллё’ [5, т. 5, с. 279].

У народна-размоўным асяроддзі Мазырска-Прыпяцкага Палесся словы гэтай лексіка-тэматычнай групы выяўляюць сувязі з іншымі часцінамі мовы:

назоўнікамі: *адры’нішчэ*, *амба’рышчэ* ‘месца, дзе знаходзілася пабудова; павел. ад адрына, амбар; *буда’н* ‘шалаш’; *домові’на* ‘труна’, *домові’к* ‘дамавы’; *ха’тнішчэ* ‘месца, дзе знаходзілася хата, вялікая хата’;

прыметнікамі: *амба’рны* ‘які адносіцца да амбара’; *адры’нны* ‘які адносіцца да адрыны’; *дама’шні* ‘звязаны з домам’; *ха’тні* ‘які адносіцца да хаты’;

дзеясловамі: *клу’ндзіцца* (*клу’ніцца*) ‘паволі збірацца, марудзіць’; *будова’цца* ‘займацца будаўніцтвам; весці будоўлю’; *домохова’ць* ‘займацца дамашнімі справамі’.

Намінацыі для назваў вырабаў і састаўных частак збудаванняў складаюць: *аблішу’ра* ‘дамашняя аправа вуглоў хаты’; *абса’да* ‘вонкавая аправа вакол дзвярэй’; *шалева’нне* ‘вонкавая, звычайна фігурная аправа вокнаў’ [6, т. 5, с. 319]; *адрашо’тка* ‘дошкі або жардзіны, што кладуцца ўпоперак крокваў’; *дармаве’с* ‘дошка, якая закрывае латы з унутранага боку схілаў даху’ [10]; *запесо’чнік* ‘верхняе бярвяно ў зрубe [10]; *ла’та* (*ла’ціна*) ‘жэрдка для мацавання ўпоперак крокваў; вялікая рыбалоўная сетка; кавалак тканіны’ [10]; *байстру’к* ‘кароткае бярвяно паміж вокнамі; пазашлюбнае дзіця’ [10]; *цунь* (*цунік*) ‘кароткае бярвяно’; цялежка; невысокі чалавек; малое парася’ [10]; *ба’лка* (*ба’лька*) ‘драўляны брус, прымацаваны да дзвюх супрацьлеглых сценаў як апора для насцілу’.

Даследаванне гэтага лексічнага пласта паказала, што паасобныя словы на фоне іншых можна расцэнваць як вузкарэгіянальныя (*аблішура*,

абсада, запесочнік, дармавес). У некаторых з іх выразна выяўляецца матывацыя, напрыклад, з'яўленне назвы *запесочнік* звязана з тым, што на столь хаты слалі мох, а затым сыпалі пясок, каб у ёй было цяплей, а верхняе бервяно зруба не давала яму высыпацца. Што ж да складанага тэрміна *дармавес*, то ён утварыўся са спалучэння прыслоўя *дарма* і дзеяслова *вісець*. Аднак многія словы гэтага аб'яднання выходзяць за межы Мазырска-Прыпяцкага Палесся і пашыраны ў іншых дыялектных зонах Беларусі, напрыклад: у заходнім рэгіёне паўднёва-заходніх гаворак: *лата* 'жэрдка, дошка, што кладзецца ўпоперак крокваў'; *байструк* 'кароткае бервяно паміж вокнамі' [11, с. 121]; ва ўсходняй частцы паўночна-ўсходняга рэгіёна: *байструк* 'пазашлюбнае дзіця' [12, с. 265]; *лата* (*латы, латэ*) 'жэрдка, якую прыбіваюць да крокваў, якой змацоўваюць зверху салому на страсе, або бервяно, якое змацоўвае загарадзь' [13, т. 2, с. 628].

У межах даследаванай тэрыторыі назвы асноўных частак збудаванняў і вырабаў з дрэва аказаліся даволі прадуктыўнымі, бо суадносяцца з рознымі часцінамі мовы:

назоўнікамі: *абрышэ'ціна* 'адна дошка'; *ла'тнік* 'матэрыял для латаў'; *балько'вэ* 'пачастунак для цесляроў; калі кладуць бэлькі на зруб';

прыметнікамі: *абрашо'тачны* 'які адносіцца да латаў';

дзеясловамі: *абла'ціць, абрэшэ'ціць* 'прымацаваць дошку ці лату да крокваў'.

Роднасныя сувязі, якія выяўлены ў народна-гутарковым асяроддзі Мазырска-Прыпяцкага Палесся, характэрныя таксама і для нашай нарматыўнай мовы. Пры гэтым сустракаюцца выпадкі, калі семантыка такіх вытворных захавала сваю прыналежнасць да адзначаных рамёстваў, напрыклад, *асадзі'ць* 'умацаваць што-небудзь, на чым-небудзь, надзець на што-небудзь; прымацаваць, устанавіць у аправу, у рамку; аправіць; паставіць асаду ў вокны, дзверы'; у другіх, наадварот, семантыка поўнасьцю асімілявалася ў адносінах да тэрміналагічных значэнняў цяслярскага і сталярнага рамёстваў: *абсадзі'ць* 'насадзіць расліны навокал, па краях чаго-небудзь; перамагчы ў бойцы, паваліць; перамагчы ў спрэчцы, прымусіць замаўчаць' [5, 1].

Досыць разгалінаваная сістэма найменняў, што служыць для абазначэння прылад працы, уключае ў свой састаў: *атбо'рнік* 'рубанак з фігурным лязом [10]; *бара'н* 'двухручны рубанак; авечы самец; рассяяны, неразумны чалавек' [6, т. 1, с. 42], старарус. *бара'нь (борань)* 'авечы самец' [3, т. 1, с. 41]; *ге'блік* 'інструмент для ручнога стругання' [10]; старабел. *ге'бель* 'рубанак' [4, вып. 6, с. 268]; польск. *hebel*, нямец. *hobel* 'тое ж'; *гла'дзік* 'інструмент для найбольш гладкага і якаснага стругання заготовак' [10]; *калё'ўка* 'рубанак для вырабкі паглыбленняў пад шкло' [10];

спу'ст 'вялікі цяслярскі рубанак; насціл для сцякання вады пад пласцінкай вадзяных млыноў' [6, т. 3, с. 91]; *важо'к* 'правес для адбіўкі ліній на калодах і дошках пры іх прадольнай распілоўцы' [10]; *дра'чка* 'паз у бервяне; цяслярскі інструмент, якім працэрчваюць лініі пры падгонцы бервяна да бервяна; сама рыса; прадмет кухоннага ужытку; ручныя жорны; шчэпкі ад вырабкі паза ў бервяне' [16, 107]; *калаўро'т* 'свердзел; прыстасаванне для ручнога вырабу пражы; для падняцця груза [10]; старарус. *коловратъ* 'кругаварот, кругавы рух; інструмент для свідравання' [3, т. 1, с. 1255].

Сярод зафіксаваных тэрмінаў, якія называюць прылады працы, выдзяляюцца рэгіянальныя лексічныя адзінкі, абмежаваныя даследаванай тэрыторыяй Мазырска-Прыпяцкага Палесся: *адбо'рнік* (*атбо'рнік*), *гла'дзік*, *кранта'к*, *важо'к*.

Значную групу складаюць тэрміны, якія не абмяжоўваюцца названай дыялектнай зонай, а ўжываюцца:

у заходнім арэале паўднёва-заходніх гаворак: *баран* 'прыстасаванне для перамоткі пражы' [11, 18]; *гэбель* 'інструмент для стругання' [11, 53]; *кутоўнык* 'від рубанка' [11, 118]; *спуст* 'від рубанка' [11, 214];

ва ўсходняй частцы паўночна-ўсходняга дыялектнага масіву: *гебель* 'свердзел' [12, 15];

у заходняй частцы: *баран* 'рубанак з дзвюма рукамі' [13, т. 1, с. 168].

Многія з гэтых тэрмінаў паліўнілі слоўнікавы састаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы: *баран* [5, т. 1, с. 341], *гэбель* [5, т. 2, с. 102] і інш.

Важна адзначыць, што пры засваенні нарматыўнай мовай дыялектных тэрмінаў у некаторых выпадках адбылося звужэнне дыялектнага семантычнага поля: *драчка* 'металічны інструмент з двума вострымі загнутымі канцамі для падгонкі бяввенняў; месца паміж лініямі. Працэрчанымі гэтым інструментам на бервяне [5, т. 2, с. 198]. Многія словы, што абазначаюць назвы прылад працы ў цяслярскай і сталярнай вытворчасцях, суадносяцца з рознымі часцінамі мовы:

назоўнікамі: *гла'жанка* 'гладка апрацаваная дошка', *дра'чачка* 'памянш. ад драчка';

дзеясловамі: *геблева'ць* 'стругаць'; *абгеблева'ць* 'пастругаць'.

Назоўнікі са значэннем асобы ў цяслярным і сталярным рамёствах займаюць пэўнае месца ў аналізуемым лексіка-семантычным разрадзе і па сваім значэнні даволі разнастайныя. Так, намі былі выяўлены: *цесля'р*, *пло'тнік*, *сто'ляр* 'рабочы, які займаецца апрацоўкай драўніны, узвядзеннем драўляных будынкаў, вырабам простаі драўлянай мэблі'. У народных гаворках зазначаныя найменні монасемантычныя. Частотнасць іх ужывання залежыць ад узросту носьбітаў. На гэта ўказвае К. М. Панюціч, адзначаючы, што лексіка-семантычныя працэсы, што

адбываюцца ў народных гаворках, звязаны з узроставай дыферэнцыяцыяй носьбітаў гаворкі [14, 112]. Таму прадстаўнікі старэйшага пакалення звычайна выкарыстоўваюць словы *цесляр*, *столяр*, а малодшага – *плотнік*. Дадзеныя намінацыі шырока вядомы за межамі Мазырска-Прыпяцкага Палесся і кадыфікаваны сучаснай беларускай літаратурнай мовай.

Такім чынам, вывучэнне жывой народнай мовы беларускага народа і выяўленне яе адметных асаблівасцей на фоне іншых славянскіх і неславянскіх моў паказала сваю даўнюю гісторыю. Захаванне ў Палескім рэгіёне старажытных намінацый аналізуемага тэматычнага аб'яднання – адзін з яркіх прыкладаў традыцыйнай моўнай культуры палешукоў. На прыкладзе даследаванай рамесніцкай тэрміналогіі высвятляюцца заканамернасці развіцця нарматыўнай мовы.

Літаратура

1. Живописная Россия. – СПб.; М., 1882. – Т. 3. – 496 с.
2. Этнаграфія Беларусі: энцыклапедыя. – Мінск: БелСЭ, 1989. – 575 с.
3. Срезневский, И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам: в 3 т. / И. И. Срезневский. – М., 1989. – 3 т.
4. Гістарычны слоўнік беларускай мовы: у 28 вып. / рэдкал.: А. М. Булыка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Навука і тэхніка: Беларус. навука, 1982–2008. – Вып. 1. – 1982. – 296 с.; Вып. 2. – 1983. – 320 с.; Вып. 4. – 1984. – 296 с.; Вып. 7. – 1986. – 304 с.; Вып. 8. – 1987. – 312 с.; Вып. 9. – 1989. – 296 с.
5. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / пад агул. рэд. К. К. Атраховіча (К. Крапівы). – Мінск: БелСЭ, 1977–1984. – 5 т.
6. Тураўскі слоўнік: у 5 т. / Акад. навук БССР, І-т мовазнаўства; склад.: А. А. Крывіцкі, Г. А. Цыхун, І. Я. Яшкін. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982–1987. – 5 т.
7. Матэрыялы для слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак / пад рэд. М. А. Жыдовіч. – Мінск: Выд-ва БДУ, 1977. – Вып. 3. – 144 с.
8. Янкова, Т. С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны / Т. С. Янкова. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982. – 432 с.
9. Словарь русского языка XI–XVII вв. / Рос. акад. наук. Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова, гл. ред. Г. А. Богатова. – М.: Наука, 1975–2000. – Вып. 1–24.
10. Уласныя назіранні.
11. Дыялектны слоўнік Брэстчыны / склад. М. М. Аляхновіч [і інш.]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1989. – 294 с.
12. Насовіч, І. І. Слоўнік беларускай мовы / І. І. Насовіч. – Мінск: БелСЭ, 1983. – 756 с.
13. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: у 5 т. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979–1986. – 5 т.
14. Панюціч, К. М. Лексіка народных гаворак / К. М. Панюціч. – Мінск: Выш. школа, 1976. – 128 с.